

Г.Л.ПЕРВИЙ

УДК 930.1(410.1+73):321.74

АНГЛОМОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В СРСР

В статті досліджено еволюцію поглядів англійської радянської історіографії на проблему національної політики КПРС та особливості національних відносин в СРСР повоєнного періоду. Визначено позицію провідних фахівців з національного питання, прослідковано теоретичні та методологічні підходи радянських істориків до аналізу національних процесів в СРСР повоєнного періоду. В статті також досліджено питання використання радянськими істориками доробку радянських дисидентів національно-демократичного напрямку.

Ключові слова: СРСР, радянські історики, національне питання, національна політика.

В статье исследуется эволюция взглядов англоязычной историографии на проблему национальной политики КПСС и особенности национальных отношений в СССР послевоенного периода. Определена позиция ведущих специалистов по национальному вопросу, прослеживаются теоретические и методологические подходы советологов в отношении анализа национальных процессов в СССР послевоенного периода. В статье также исследуется вопрос использования советологами наработок советских диссидентов национально-демократического направления.

Ключевые слова: СССР, советологи, национальный вопрос, национальная политика.

The article concerns the questions of the national policy of CPSU and peculiarities of the national relations in the USSR of the past-war period. There were defined the attitudes of the main specialists in the national questions, revealed some theoretical and methodological approaches of the sovietologists in analysis of the national processes in the USSR of the past-war period. The article also concerns the question by sovietologists of using some results of the soviet dissents of national-democratic way.

Key words: USSR, sovietologists, national question, national policy.

Питання національної політики в СРСР, особливо повоєнного періоду, завжди залишається актуальним для науковців пострадянських держав. Цілком очевидно, що ця тематика є політизованою і має подвійне значення і подвійний практичний результат. З одного боку, політикум країни на кожному етапі розвитку незалежних держав формує засадничі умови в національному питанні (як правило двох можливих варіантів – русофобія чи русофілія), що відповідним чином впливає на наукові дослідження в галузі

гуманітарних наук. З іншого боку, наукові дослідження надають ґрунтовності державній політиці у національному питанні, що, в свою чергу, впливає на напрямки політики можновладців.

Великий вплив на позицію вчених в національному питанні відіграє постколоніальний синдром, який виливається в нищівну критику радянського минулого, гострі політичні звинувачення радянського керівництва в політиці колоніалізму та національного гноблення. Оскільки національне питання в основному

спирається на ірраціональні, емоційні світоглядні засади людини, то і полеміка з національного питання часто має навколонуковий характер і також оперує емоціями, а не обґрунтованими науковими результатами.

Історична дистанція і постійні запити соціуму вимагають більш зваженого, об'єктивного аналізу національного питання в СРСР, для чого потрібно використання всього обсягу наявних джерел. Особливе місце в комплексі історіографічних джерел займає радянологія. Особливий характер цього джерела пояснюється двома дихотомічними обставинами. З одного боку, іноземна історіографія, вільна від освяченого державою тиску марксистсько-ленінської ідеології, адекватніше могла аналізувати національне питання в СРСР, аніж радянська історіографія. З іншого боку, радянологія також не може вважатися лише стороннім спостерігачем і розраховувати на неупередженість наукового доробку. Об'єктивність радянологів ставить під сумнів специфіка джерельної бази (вірніше відсутність доступу до вірогідних офіційних джерел цієї інформації), а також потреба формування образу ворога з СРСР та країн світового соціалізму в умовах «холодної» війни. Таким чином, англомовна історіографія має бути цінним, але не єдиним джерелом з національного питання в СРСР, особливо повоєнного періоду, оскільки саме на цей період припадає становлення та розквіт самої радянології. Крім того, радянологічні концепції мають піддаватися ретельному історіографічному аналізу з використанням сучасних наукових методів, щоб не потрапити під надмірний вплив цих концепцій. Слід визнати також, що англомовна історіографія національного питання формувалася з різним ступенем інтенсивності. До середини 80-х років національне питання в СРСР не було об'єктом надто пильної уваги радянологів. Цілком можливо, що головною причиною такого явища була відсутність проявів національного руху чи національних

суперечностей в радянській державі. Саме на цей аспект вказує російський дослідник національного питання в закордонній історіографії Б.Поварніцин [1, с. 5]. Лише в період перебудови, коли національні проблеми почали відчуватися окремо від інших видів соціального протесту, національний аспект радянської політики став предметом дослідження радянологів. Справжній водоспад публікацій з національного питання в СРСР відбувся лише після розпаду Радянського Союзу. Оскільки наслідком розпаду СРСР стало утворення незалежних національних держав, радянологи визначили національне питання як ключове у визначенні причин краху радянської політичної системи та росту антикомуністичних настроїв в суспільстві.

В радянський період в цілому визначилися основні підходи англомовної історіографії до дослідження національної політики радянського керівництва і радянської історіографії до радянологів. Квінтесенція радянологічного доробку може бути висловлена у такий спосіб: національне питання в СРСР – це поступова еволюція від імперії до конгломерату націй, а, відповідно, державна політика – перехід від диктатури до м'якого тиску та поступової русифікації. Позиція радянської історіографії може бути висловлена ще більш чітко та однозначно – критика радянологами радянської національної політики – це наклеп, брехня та фальсифікація і дослідження національного питання має розвиватися від протилежного, тобто через заперечення зарубіжних ідей та положень.

В своїх наукових розвідках радянологів досліджувала два характерних питання: чи був націоналізм вирішальним аргументом у розпаді СРСР і чи існувала імперія народів у вигляді СРСР?

У західній радянології традиційним протягом декількох десятиліть було визначення СРСР як останньої колоніальної імперії. З кінця 1980-х рр. воно почало з'являтися в публікаціях вітчизняних авторів і з часом, у міру зростання антикомунізму,

стало домінуючим серед «демократично» налаштованих вчених і публіцистів часів перебудови та незалежних пострадянських держав. Відповідно до цього підходу, що є, по суті, різновидом радянологічного «об'єктивізму», СРСР розпався саме тому, що був імперією. Поширена також думка, що ця імперія повинна була зникнути ще на початку століття, коли вона була Російською імперією, розділивши долю Австро-Угорщини та Оттоманської Порти. Іншими словами, розвал СРСР виявився реалізацією «відкладеної» закономірності [1, с. 26].

Характерним представником цієї точки зору є один з фахівців з національного питання Абдуррахман Авторханов. Його програмна монографія «Імперія Кремля: Радянський тип колоніалізму» на тривалий час визначила стратегію радянологічних досліджень у національному питанні щодо СРСР. Добре обізнаний з філософією та теорією марксизму-ленінізму, Авторханов ґрунтовно критикував суттєві розходження в теорії і практиці радянської політики з національного питання, ретельно аналізував причини і сутність розходжень в поглядах Леніна та Сталіна – двох натхненників радянської політики в національному питанні. На відміну від інших науковців, що досліджували останні роботи Леніна і бачили лише гостру контрверсію між двома лідерами, Авторханов відзначив схожість позицій: «Треба пам'ятати, по-перше, що більшовики боролися не проти російського шовінізму та місцевого націоналізму як таких, а проти основної перешкоди більшовизації: проти інтелектуально-духовної еліти всіх народів, з тим, щоб, ізолювавши її політично, підготувати її фізичну ізоляцію; по-друге, в цьому питанні існує, не дивлячись на розходження в тактиці, негласний розподіл ролей між Леніним і Сталіним. Російський Ленін бореться проти великоруського шовінізму, а «нацмен» Сталін – проти місцевого націоналізму.» [2, с. 47] Така розлога цитата, на наш погляд, достатньо ілюструє позицію автора щодо удаваного конфлікту між

Леніним та Сталіним у національному питанні.

Особливе значення в дослідженні реалізації національної політики в національних республіках Авторханов надає Україні. В окремому розділі монографії він детально аналізує історичне підґрунтя більшовицької політики щодо України, злету та провали українізації, національну політику воєнного та повоєнного часу. Так, зокрема, він відзначає чималу роль українського національного підпілля, віддаючи йому роль так званої «третьої сили» в часи II світової війни: «Поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи – керівники українського національного руху обрали третій шлях – шлях української незалежності» [2, с. 80].

Головним висновком Авторханова з досліджень національної політики СРСР наступний – Радянський Союз є імперією найгіршого гатунку, оскільки він застосував найгіршу зброю – духовно-етнічний геноцид. Його прояви: «... з'явилися специфічні «радянські риси»: абсолютна апатія до духовних пошуків, атрофія будь-якого громадянського відчуття та громадянського достоїнства, панічний страх перед начальством, - рабська покірність найбільш диким актам свавілля режиму ... Ці риси – не привілей одних росіян. Вони привиті тою чи іншою мірою і всім неросіянам» [2, с. 207].

Досліджуючи Авторханова, постійно доходиш висновку, що його позиція характерна для так званих малих репресованих народів, тим більше, що в самій монографії є достатньо інформації про національні репресії сталінізму. Засуджуючи «імперію зла», якою автор вважав СРСР, Авторханов ніяк не пояснює причин радянського колоніалізму, відмінностей між національною політикою царського та радянського уряду. В даній програмній монографії простежується головна проблема всієї радянології в цілому – русоцентризм, тобто надмірна увага до російського етносу, який мав сприйматися в якості носія

імперської свідомості або суб'єкта імперської політики Кремля. Залишаючи осторонь більш об'ємне питання про надання Радянському Союзу імперського статусу, навіть якщо припустити схвальну відповідь на дане питання, все одно слід мати на увазі відсутність чітко сформованої масової імперської свідомості у більшості населення СРСР, в тому числі і росіян, а також той факт, що суб'єктами здійснення державної політики були представники різних національностей, в тому числі і тих, хто пізніше звинувачував Росію в політиці колоніалізму.

Окреме питання національної політики, найчастіше обговорюване радянологами стосувалося положенні євреїв в СРСР, а точніше політики антисемітизму, здійснюваної радянським керівництвом у повоєнний період. Так, у статті Дж.Якобсона [3] СРСР відверто звинувачувався як найбільш антисемітська держава серед всіх індустріальних країн [3, с. 161]. Досліджуючи обмеженість хрущовських реформ, в тому числі і в політичній сфері, автор стверджував, що відверто антисемітська національна політика Сталіна, яка супроводжувалася численними жертвами серед єврейського населення СРСР залишилася без змін, лише набула більш прихованого характеру [3, с. 162]. Які ж аргументи навів автор для обґрунтування своєї тези:

1. Грузин і росіянин в паспорті мають свою відповідну національність, а от грузинський чи російський євреї в паспорті мають національність «євреї» і ніякої інше;

2. В країні немає жодного єврейського театру, видавництва або національної організації;

3. В країні відсутні синагоги, або інші місця відправлення іудейського релігійного культу;

4. Засоби масової інформації поширюють в суспільстві антисемітські стереотипи, звинувачуючи євреїв у вадах державної політики та соціальних проблемах країни [3, с. 162-163]. Як бачимо, аргументація занадто слабка для сенсаційних заяв і прямих

звинувачень СРСР в якості імперії зла для єврейського населення.

В програмній статті Джуліана Бірча «Настирливість націоналізму в СРСР» досліджується питання національного дисидентства. Проаналізувавши теорію марксизму-ленінізму, автор дійшов висновку, що ця ідеологія наскрізь проникнута державним шовінізмом на рівні політики та ідеології [4, с. 62]. Радянський Союз є останньою імперією сучасного світу після занепаду та розвалу Австро-Угорщини та Османської імперії. Висновок автора досить парадоксальний: «Таким чином, незважаючи на ідеологічні заяви, Радянський Союз самим фактом успадкованої та волюнтаристськи розширеної кількості етнічних груп необхідно зіткнувся з відродженням націоналізму» [4, с. 63].

Торкаючись проблеми націоналізму в СРСР автор стверджував, що національні суперечності в СРСР ніколи не зникали, однак лише в останній час набули особливого значення. В сталінський період національні прояви стримувалися політикою чисток, становленням тоталітарної держави, наявністю жорсткого політичного контролю над суспільством. Відповідно, пом'якшення політичного режиму внаслідок реформ Хрущова, викликало поживлення національних рухів в СРСР.

В якості причин існування націоналізму та національного дисидентства, автор називає ряд аспектів національної політики радянського керівництва:

1. Пряма спадковість національної політики від Російської імперії. СРСР повинен будувати територіально інтегровану державність за умови диспергованого та етнічно розрізненого населення.

2. Радянська імперія управляється росіянами. В країні посилюється вплив російської нації через тезу «великого брата», оскільки російський етнос складає більше 50% населення, а в окремих етнічних територіях (Башкирія, Комі) переважає чисельно корінний етнос. В органах влади

забезпечена перевага росіян, яка далеко не відповідає етнічній пропорції росіян в СРСР. Представники інших національностей в складі вищих керівних органів цілком русифіковані: Пельше, Підгорний, Кириленко зараховують себе до російської національності.

3. В національних територіях держава проводить колоніальну політику: обласний керівник, другий секретар обласного комітету партії неодмінно росіяни; національне партійне та державне керівництво завжди знаходиться під жорстким контролем з приводу надмірної толерантності до власної національності [4, с. 63-64].

Досліджуючи прояви національного протистояння, автор демонструє добре знання національного дисидентства. Так він вільно цитує статтю І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», оперує дисидентськими виданнями, здійсненими за кордоном: «Папери Чорновола», «Латвія: країна та люди» Дж. Руткіса, знає про існування самвидавського збірника «Український вісник» за редакцією Чорновола. Серед учасників національного дисидентства в Україні Бірча називає Данила Шумука, ув'язненого на 10 років за свої національні погляди, Святослава Караванського, В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Юрія Шухевича [4, с. 68]. Серед видань дисидентів, крім «Українського вісника», автор вказує на журнали одного-двох випусків: «Батьківщина та свобода», «Ідея та чин», «Хроніка литовської католицької церкви», «Фарос» (вірменське видання), «Ре-патрія» (німецьке видання) та російський націоналістичний журнал «Віче» [4, с. 70]. Характеризуючи видання, автор зазначав можливість отримання альтернативної до офіційної інформації про політичні та національні проблеми в суспільстві; заклики до об'єднання національно свідомих представників своєї національності.

В якості висновку до своєї публікації Берч визначає наступне: «З огляду на досить

широкий спектр нелегальної діяльності не дивно, що національна свідомість та національна гордість як етнічний спадок відіграє потужну роль в Радянському Союзі. Націоналізм меншості, та навіть більшості, хоча і не складає альтернативи комунізму, який фактично проголошений державною релігією, тим не менше представляє собою серйозний виклик офіційній позиції в національному питанні» [4, с. 76].

Характеризуючи дану публікацію, слід відзначити, що автор повторює усталені в англійській історіографії стереотипи про СРСР як імперію зла, спадкоємицю Російської імперії. Автор також суттєво перебільшує масштаби національного дисидентства та ступінь його впливу на радянське суспільство, однак добра обізнаність щодо національного дисидентства, хороше знання поза цензурної радянської літератури з національного питання дають підстави звернути пильну увагу дослідників, що спеціалізуються на дослідження дисидентського руху в Україні та країнах Прибалтики.

Публікація Бірча, як і багато інших становлять групу досліджень, орієнтованих на характеристику СРСР як останньої імперії. Найбільш радикальні прихильники такого підходу - С. Біалер [5], З. Бжезинський [6] - прямо стверджують, що імперськість Росії полягала в тому, що російські панували політично і гнобили інші народи. Більш помірковані автори намагаються уникати настільки категоричних суджень, усвідомлюючи, що Росія не дуже вписується в класичну модель колоніальної імперії.

Який же характер мала політика держави в національному питанні, чи була, нарешті, «імперська нація», пригноблює інші народи? Зустрічаються в літературі категоричні оцінки, зазвичай сполучені з тими чи іншими політичними позиціями і виявляють свою неспроможність при розгляді всього різноманіття фактів, ідеологічних посилів, устремлень, які пов'язані з цією політикою. За поняттями «розквіт і зближення націй»,

культура «національна за формою, соціалістична за змістом» стоять вагомі успіхи у розвитку національних культур, які спростовують односторонні інтерпретації в душі «русифікаторську детермінізму».

Характеризуючи останнє твердження, неможливо обійти публікацію, що пропонує інший погляд на національні проблеми. Мова йде про статтю І.Шафаревича. Він не був емігрантом чи радянологом. Його стаття «Відокремлення або зближення» була надрукована у збірці «З-під брил», виданому в Парижі, проте автори збірника емігрантами на той момент не були, проте їх позиція суттєво розходиться з офіційною [6]. Автор статті добре ознайомлений з альтернативною точкою зору на національне питання, непогано розбирається в дисидентській літературі. Незважаючи на поза цензурний характер видання, Шафаревич полемізує саме з точкою зору англomовної історіографії. Заперечуючи факт існування радянської імперії, він зазначає, що спроби ототожнення російської та радянської державності з імперією хибні та безпідставні.

Основні положення статті Шафаревича:

Він перераховує аргументи на користь імперського характеру СРСР:

1) З території, населеної неросійськими народами, викачуються великі цінності, за рахунок яких збагачується населена росіянами частина СРСР.

2) Зменшується щільність корінного населення, воно розріджується. Вказується дві причини: депортації корінного населення (в минулому) і переселення великої кількості росіян (в даний час). Росіяни прибувають в якості робітників на нові промислові підприємства, створення яких часто економічно не обгрунтоване, не потрібне для розвитку цієї галузі.

3) Пригнічується національна культура. Забороняється і переслідується прояв яскравих національних тенденцій в мистецтві. Насильно проводиться певна лінія в історії, применшує національну самобутність народу. Історичні реліквії не

охороняються, руйнуються, древнім містам і вулицям даються нові, не пов'язані з історією народу назви.

4) Пригнічується національна релігія.

5) Національна мова все більше витісняється російською [6].

Відповідним чином автор реагує на ці звинувачення:

1) У деяких творах на національну тему звертається увага на те, що життєвий рівень російського народу нижче, ніж у багатьох інших народів: грузинського, вірменського, українського, латиського або естонського.

2) Навряд чи хтось буде стверджувати, що в минулому - наприклад, в період колективізації - російський народ менше постраждав від депортації, ніж інші народи. Щодо переселення, то переселенцями не завжди були лише росіяни.

3) Придушення російської національної культури почалося тоді, коли будь-який прояв національної самобутності інших народів ще активно підтримувалося. І зараз у багатьох самвидавчих статтях по національному питанню росіяни звинувачуються у «великодержавному шовінізмі». Але цей термін був пущений в хід більш як півстоліття тому і практично означав заклик до переслідування будь-якого прояву російської національної свідомості. А щодо перейменувань та руйнування національної культури, то російська культура постраждала не менше, а можливо навіть більше інших національних культур.

4) Те ж саме можна сказати і про придушення релігії. Тут російська православна Церква прийняла на себе перший удар, коли іслам, наприклад, зустрічав ще дуже дбайливе ставлення. І в цьому першому натиску велика роль була відведена якраз використанню релігійної політики інших націй: наприклад, створення незалежної, автокефальної грузинської Церкви або спробам створити таку Церкву на Україні.

І лише з останнім, п'ятим з перерахованих вище аргументів необхідно погодитися: вся ця діяльність здійснюється

в основному російською мовою, як державною мовою СРСР [6].

Досить струнка система аргументації автора заслуговує на увагу, однак слід зазначити, що по-перше, колоніальний характер російської імперії визначається не лише тими аспектами, що перерахував автор. У нас складається враження, що він це зробив свідомо, використовуючи не зовсім чесний спосіб полеміки: спростити предмет суперечки, щоб подальша дискусія розгорталась у вигідному для автора руслі. По-друге, розіграна автором карта «Росія-жертва» не є також достатнім аргументом у відверненні звинувачення в імперському статусі СРСР. Незважаючи на те, що сучасна дискусія не є предметом нашого дослідження, не зайве згадати, що сучасна полеміка прихильників і противників концепції СРСР як імперії народів в основному обертається навколо пунктів Шафаревича і саме російська сторона практично в точності повторює аргументацію автора.

Підводячи підсумки нашого дослідження, слід вказати на наступні аспекти:

1. Іноземна історіографія, запропонувала альтернативну концепцію національного питання в СРСР від радянської історіографії.

2. Критика національного питання сприймалася радянським керівництвом як наклеп і тому часто дослідження національного питання йшло від протилежного – через заперечення зарубіжних ідей та положень.

3. Точка зору англomовної історіографії – СРСР – імперія зла, нащадок Російської імперії, релікт колоніального минулого на кшталт Австро-Угорщини та Османської імперії. Національна політика – від диктатури до м'якого тиску та поступової русифікації.

4. З точки зору англomовної історіографії розвал Союзу – результат відкладеного національного питання.

5. Національна політика має розглядатися комплексно у всіх напрямках державної політики СРСР: економічна, політична, соціальна, культурна складові. Вичленення лише національної складової без урахування всіх обставин політичного курсу СРСР збіднює проблему, не дає можливості оцінити її у загальному політичному контексті.

6. Звинувачення у русифікаторській національній політиці СРСР доцільні, але вони є продовженням політики російської монархії і були спрямовані на ідеологічне обґрунтування цілісності Російської імперії та лояльного ставлення колоніального суспільства до регулюючого впливу державного механізму.

Посилання

1. Поварнищын Б.И. Англо-американская историография национальной политики СССР и постсоветских государств, 1985-2000 гг. / Автореферат ... д-ра ист. наук. – М., 2003. – 38 с.
2. Авторханов А. Империя Кремля: Советский тип колониализма. – Вильнюс: АО Московского объединения избирателей, 1990. – 240 с.
3. Julius Jacobson The limits of reforms in Russia // New Politics. – 1961. - March. - pp. 157-176.
3. Inkeles A. The social system // Problems of communism. – 1959. – P. 30-37.
4. J. Birch The persistence of nationalism in USSR // Journal of social and political affairs. – 1976. – N.2. – P. 61-76.
4. Bialer S. The conditions of stability in the Soviet Union / / Soviet society and culture: Essays in honor of V. Dunham. - Boulder; L., 1988. - P. 263, 284.
5. Brzezinski Z. Post-communist nationalism // Foreign affairs, 1989/1990. Vol. 68. No. 5. P. 11.
6. **ШАФАРЕВИЧ І. ВІДОКРЕМЛЕННЯ АБО ЗБЛИЖЕННЯ? (НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР). [ЕЛЕКТРОННИЙ РЕСУРС]. РЕЖИМ ДОСТУПУ:** <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/04.html>